

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ ΚΑΙ Η ΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ (1864)

Η Ιόνιος Εκκλησία, ως θεσμός ενοποιητικός των Εκκλησιών των νησιών του Ιονίου, στην υπηρεσία του ορθόδοξου λαού,¹ καλείται στα μέσα του 19ου αιώνα να τοποθετηθεί απέναντι στο αίτημα, το οποίο με ταχείς ρυθμούς ωριμάζε από τη δεκαετία του 1840, και για το σχέδιο που εκπονούνταν από τα ηγετικά στρώματα της επτανησιακής κοινωνίας για τερματισμό της αγγλικής Προστασίας και Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, δηλαδή το εθνικό κράτος που δημιούργησε η Ελληνική Επανάσταση του 1821, το μεγαλύτερο γεγονός της νεοελληνικής ιστορίας.

Την επιτυχία του εγχειρήματος θεωρούσαν βάσιμη και την προπαγάνδιζαν οι ηγέτες του ενωτικού κινήματος, διαδίδοντας ότι την ευνοούσαν η ευρωπαϊκή συγκυρία με τις επαναστάσεις του 1848 σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και οι συσχετισμοί δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή, που επηρέαζε τις πολιτικές των μεγάλων δυνάμεων.

Το πολιτικό θέμα που τέθηκε και το σύστημα των επιχειρημάτων που θα στήριζαν την αίσια έκβασή του, χιτίζοταν με άθροιση των δυνατοτήτων της επτανησιακής κοινωνίας, καθώς γενικά ο ιόνιος λαός, όχι χωρίς διαφοροποιήσεις και μαχητικές αντίπαλες τάσεις, ήθελε να απαλ-

1. Ο όρος *Ιονική Εκκλησία* στις πηγές και *Ιόνιος Εκκλησία* στην επτανησιακή ιστοριογραφία «χρησιμοποιείται ως τεχνικός όρος (terminus technicus), για να προσδιορίσει την αυτόνομη τοπική Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία αποτελεί ενότητα των τοπικών Ορθόδοξων Εκκλησιών καθενός από τα Ιόνια Νησιά και η οποία διαμορφώθηκε και λειτούργησε με ιδιαίτερη θεσμική οργάνωση την περίοδο της “Βρετανικής Προστασίας” (Αγγλοκρατίας κατ’ ουσίαν των “Ηνωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων”): Ιωάννης (διάκονος Ιωαννίκιος) Γ. Ζαμπέλης, *Θεσμοί και οργάνωση της «Ιονίου Εκκλησίας» (1817-1866)*, διπλωματική εργασία στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τομέα Ιστορίας και Θεωρίας του Δικαίου, Τμήματος Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών. Διδάσκοντες καθηγητές: Ιωάννης Μ. Κονιδάρης – επίκουρος καθηγήτρια Βασιλική Λεονταρίτου, Αθήνα 2011, μηχανογραφημένο Α4, σ. 17. Στη μελέτη αυτή γίνεται χρήση όλης σχεδόν της προηγούμενης βιβλιογραφίας και ευρέως φάσματος πηγών.

λαγεί από την αγγλική Προστασία και να ενωθεί με το ελληνικό κράτος, που οργανωνόταν, κατά τις πρώτες δεκαετίες του, με ασταθή βήματα, κάτω από την αμφιλεγόμενη παρακολούθηση των προστάτιδων δυνάμεων, με την Αγγλία ανάμεσά τους, την καχεκτική θέσμιση και την αργή οργάνωση του κράτους, με τον άβουλο βασιλιά, την κομματοκρατία και το πελατειακό σύστημα.

Η σειρά των αδιεξόδων στις προσπάθειες για επιβίωση του επτανησιακού πληθυσμού και ακόμη οι σειρές των στατιστικών στοιχείων με τα αρνητικά δεδομένα για όλους τους τομείς του βίου, ιδιαίτερα του αγροτικού, μπορούσαν να στηρίξουν το δίκαιο του αιτήματος και να προβάλλουν ως μοναδική λύση την απαλλαγή από τη βρετανική Προστασία, η οποία, στην ένταση του ενωτικού αγώνα και την πολιτικά επιδέξια όσο και σκληρή στάση των Ριζοσπαστών στο πλαίσιο της συνταγματικής νομιμότητας, έδειξε αδυναμία στον έλεγχο της κατάστασης και δεχόταν εισηγήσεις και σχέδια για συνταγματική εκτροπή ή ακόμη και εγκατάλειψη των νότιων ιόνιων νησιών υπέρ της Ελλάδας, με παράλληλη προσάρτηση της Κέρκυρας στα εδάφη της αυτοκρατορίας, αν αυτό το δέχονταν οι άλλες μεγάλες δυνάμεις.

Η σκληρή αντιμετώπιση των εξεγέρσεων της Κεφαλονιάς (1848-1849) και οι αγριότητες του Αρμοστή Ουάρδου στη συνέχεια, έδειξαν τη σχετική αξία του παραχωρηθέντος δικαιώματος της ελευθεροτυπίας, που μεμονωμένα θεωρήθηκε, από την αρχή, ότι θα λειτουργούσε ως προβοκάτσια,² και θύμισαν την κατάπνιξη παλαιότερων εξεγέρσεων στα περισσότερα νησιά. Η Λευκάδα είχε να θυμάται την αγροτική εξέγερση του 1819, που άφησε πίσω της μνήμες νεκρών, με τους ηγέτες της εξέγερσης, ιερείς και πολίτες, απαγχονισμένους και πισσωμένα νεκρά κορμιά σε σιδερένια κλουβιά, κρεμασμένα στις εισόδους της πόλης για παραδειγματισμό. Όσοι πρόλαβαν από τους εξεγεραμένους έγιναν φυγάδες και πέρασαν στον ελλαδικό χώρο και αργότερα πήραν μέρος στην Επανάσταση του 1821, αφήφώντας τις αποφάσεις των Άγγλων για δήμευση των περιουσιών τους και απαγόρευση επανόδου στο νησί τους. Οι ριμάδες και τα δημοτικά στιχουργήματα με τα τοπωνύμια των μαχών κράτησαν το γεγονός στη μνήμη των Λευκαδίων και κάθε τόσο οι απορρίψεις των Βρετανών στα αιτήματα των ανθρώπων και κάποτε τα επει-

2. Αντώνιος Φατσέας, *Ο θεομπαίκτης παιδαγωγός ή η επτανησιακή ελευθεροτυπία*, Αθήνα 1849, σ. 3-4, 8-10. Βλ. και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Αντώνιος Φατσέας (1821-1872): ένας επτανησιακός σύνδεσμος», *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Κύθηρα 2006*, τ. IV Β', Αθήνα 2009, σ. 376-389: 381-382.

σόδια που ακολουθούσαν, φρεσκάριζαν τις μνήμες τους.³ Τώρα που θεμελιωνόταν το αίτημα για την Ένωση, η μνήμη και αργότερα, όταν χρειάστηκε, η καταγραφή των αγώνων κατά των ξενοκρατιών γινόταν και επιχείρημα ενώπιον του εθνικού κέντρου, που κάποτε δυσπιστούσε για τα πατριωτικά αισθήματα και τη δράση των Επτανησίων διαχρονικά.⁴

Οι προστριβές δεν ξεκινούσαν μόνο από τις αποφάσεις της αγγλικής διοίκησης. Υπήρχε και συμμετοχή των κοινωνικών τάξεων, και ιδιαίτερα οι πλεονεξίες των ανώτερων τάξεων, που πίεζαν οικονομικά τις κατώτερες, οι οποίες στις κακές χρονιές της αφορίας ζούσαν κάτω από τα όρια της επιβίωσης, και διεκδικούσαν μια πάγια βελτίωση των όρων της ζωής τους. Αντίστοιχα, στο πολιτικό επίπεδο υπήρχαν τα τρία κόμματα τω συντηρητικών-καταχθονίων, που συνεργάζονταν με την Προστασία, των μεταρρυθμιστών, που ζητούσαν με ήπια μέσα βελτίωση της κατάστασης, και των ριζοσπαστών, που διεκδικούσαν την Ένωση με την Ελλάδα με αξεχώριστο όμως το αίτημα για βαθιά κοινωνική μεταρρύθμιση, σύμφωνα με τις διακηρύξεις της Γαλλικής Επανάστασης και όλων των κοινωνικών προταγμάτων των επαναστάσεων και κινημάτων που ακολούθησαν. Συνήγοροι και μαχητικοί προπαγανδιστές αυτών των ριζοσπαστικών ιδεών ήταν οι «δοττόροι», πτυχιούχοι κυρίως δικηγόροι και γιατροί των ιταλικών πανεπιστημίων, που πλήθυναν χάρη στο οικονομικό πλεόνασμα, το οποίο προέκυψε λόγω της αύξησης της τιμής

3. Πάνος Γ. Ροντογιάννης, *Ιστορία της νήσου Λευκάδος*, τ. Β', Αθήνα 2006, σ. 265-308. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας το 1819», *Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Πρακτικά Η' Συμποσίου, Λευκάδα 31 Ιουλίου, 1-2 Αυγούστου 2003*, Αθήνα 2004, σ. 38-58. Δημήτρης Σπ. Τσερές, «Η ομάδα του Ιωάννη Κολόκα για την αγροτική εξέγερση του 1819», *Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Πρακτικά ΙΑ' Συμποσίου, Οι αφανείς της λευκαδίτικης ιστορίας, Λευκάδα 3-5 Αυγούστου 2009*, Αθήνα 2010, σ. 157-182. Σπυρίδων Α. Σκλαβενίτης, «Η εξέγερση των χωρικών της Λευκάδας το 1819. Νέα στοιχεία και νέες ερμηνείες», *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών ΙΓ' (2012-2016)*, Αθήνα 2016, σ. 109-176. Για τη συμμετοχή του κλήρου στο ενωτικό κίνημα βλ. Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Οι αγώνες και οι θυσίες τού υπό αγγλικήν δεσποτείαν επτανησίου κλήρου προς ένωση μετά της μητρός πατρίδος», *ΔΙΕΕ* 17 (1963-1964), σ. 251-311. Τον αποτροπιασμό του για τον απαρχονισμό των ιερέων και την πολιτική απονομιμοποίηση της πράξης εξέφρασε επιγραμματικά ο Ιωάννης Καποδίστριας σε επιστολή του, Πετρούπολη 7/19.1.1820, στον Ούγκο Φόσκολο, Λονδίνο: «Κρέμασαν δημοσία δύο παπάδες και αν ακόμα ήταν ένοχοι, πάλι με ποιο δικαίωμα παραβίασαν οι αρχές το ιερατικόν ένδυμα;», *Αρχείον Ιωάννου Καποδίστρια*, επιμέλεια Κώστα Δαφνή, τ. Ζ', Κέρκυρα 1986, σ. 237.

4. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η εθνική ιδεολογία και η επτανησιακή ελληνοφωνία», *Εταιρεία Παξινών Μελετών, Θ' Πανιώνιο Συνέδριο, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010, Πρακτικά*, τ. Β', Παξοί 2014, σ. 349-370: 364-366.

της σταφίδας εξ αιτίας της Ελληνικής Επανάστασης, και των αποφάσεων των οικογενειών, κυρίως των μεσαίων επαγγελματικών στρωμάτων των πόλεων, να επενδύσουν αυτό το «πλεόνασμα» στις σπουδές των παιδιών τους κυρίως στα ιταλικά πανεπιστήμια. Οι πτυχιούχοι, όταν επέστρεφαν στα Επτάνησα, ήταν άνεργοι που δεν χωρούσαν στον κρατικό μηχανισμό ή δεν βρίσκονταν ιδιωτικές ανάγκες για να καλύψουν και να βιοποριστούν. Έτσι, στελέχωναν πολιτικές λέσχες, κόμματα και πολιτικά γραφεία, υποστηρίζοντας δίκαια και κάποτε ανεδραφικά λαϊκά αιτήματα σε μια πολιτεία και κοινωνία που βρισκόταν σε αδιέξοδο.⁵

Οι Λευκαδίτες αντιπρόσωποι στην Ιόνιο Βουλή στην Κέρκυρα ήταν συντηρητικοί ή μεταρρυθμιστές. Οι Λευκαδίτες μεταρρυθμιστές από το 1854 υποστήριξαν σθεναρά την Ένωση και επομένως πλησίαζαν με τους ριζοσπάστες, ιδίως εκείνους της μερίδας του Ζακυνθινού δημεγέρτη Κωνσταντίνου Λομβάρδου, που υποστήριζε την Ένωση αλλά αδιαφορούσε για τα «ανεδραφικά» προτάγματα των κοινωνικών ριζοσπαστών, τα οποία έβαζαν οι κορυφαίοι του κινήματος, χωρίς βέβαια να ταυτίζονται, οι Κεφαλονίτες Ιωσήφ Μομφερράτος και Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος.⁶

Αφετηρία για ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις ήταν η κατάκτηση της ελευθεροτυπίας χωρίς προληπτική λογοκρισία αλλά μόνο με τη θέσπιση νέων κατασταλτικών διατάξεων, η οποία ψηφίστηκε τον Μάιο του 1848 και κυρώθηκε από τον Άγγλο αρμόδιο υπουργό τον Οκτώβριο του 1848. Εισηγητής της μεταρρύθμισης για την ελευθεροτυπία αλλά και για την ελεύθερη εκλογή βουλευτών, που ψηφίστηκε ξεχωριστά ένα έτος αργότερα, τον Απρίλιο του 1849, ήταν ο Λευκάδιος βουλευτής Ναπολέον Ζαμπέλιος, που κατέθεσε την πρότασή του στον Αρμοστή Σίτον (1843-1849) και εκείνος την εισηγήθηκε θετικά στον υπουργό του. Για τη Λευκάδα είναι χαρακτηριστική η συγκέντρωση στη Λέσχη Λευκάδος, ενόψει της αναχώρησης των Λευκαδίων βουλευτών για την Κέρκυρα για την ψήφιση της μεταρρύθμισης, και η απόφαση της σύναξης να μη δεχτούν οι Λευκάδιοι βουλευτές κανένα περιορισμό στον Τύ-

5. [Αντώνιος Φατσέας], *Ο χωριάτης ο Κεφαλλονίτης*. Φυλλάδιον Α. Προς τους πολιτικούς της Επτανήσου, Αθήνα 1850, σ. 26-29. Γ. Α. Σουρή, «Ο Γλάδστων στα Επτάνησα. Ενωτικό κίνημα και βρετανικά αδιέξοδα», *Τα Ιστορικά*, τ. 6, τχ. 11 (Δεκέμβριος 1989), σ. 282-285. Σκλαβενίτης, «Αντώνιος Φατσέας (1821-1872): ένας επτανησιακός σύνδεσμος», *ό.π.*, σ. 383-384.

6. Ροντογιάννης, *ό.π.*, σ. 369-370. Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, «Ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός. Το σχίσμα της ηγεσίας», *Κείμενα για τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2008, σ. 195-259.

πο.⁷ Ἡ δυσαρέσκεια για τη λειψή μεταρρύθμιση έφερε τις στάσεις του 1848 και 1849 στην Κεφαλονιά και σκληρά κατασταλτικά μέτρα σε όλα τα νησιά, τα οποία δεν έπαψαν και μάλλον εντάθηκαν και στα χρόνια του Αρμοστή Ουάρδου (1849-1855). Οι μεταρρυθμίσεις στα Επτάνησα στοιχίζονταν με τις επαναστάσεις και τις μεταρρυθμίσεις του 1848 στην Ευρώπη, περισσότερο ως απήχηση και αναλογία, που πίεζε την Προστασία, και λιγότερο ως επίδραση στη διατύπωση των αιτημάτων και την οργάνωση του αγώνα.⁸

Τη θέσπιση της ελευθεροτυπίας ακολούθησε η έκδοση εφημερίδων στα τρία μεγαλύτερα νησιά (Κέρκυρα, Κεφαλονιά και Ζάκυνθο) όπου υπήρχαν τυπογραφεία. Στη Λευκάδα κυκλοφόρησε αμέσως η χειρόγραφη εφημερίδα *Νεολαία*, της οποίας σώθηκαν τρία φύλλα, που κυκλοφόρησαν από 21 Μαΐου έως 3 Ιουλίου 1849, και την οποία έβγαζαν, με διευθυντή τον υποδικηγόρο Αντώνιο Θερμό, νέοι της Λευκάδας που είχαν ιδρύσει οργάνωση, η οποία δραστηριοποιούνταν με συγκεντρώσεις στον κάμπο και πορείες συντεταγμένες στην πόλη, με συνθήματα και εθνικά άσματα και καπέλα με τα εθνικά χρώματα. Στις 19 Ιουνίου οι αρχές του Τοποτηρητή Δέβερτον συνέλαβαν πολλούς και τους τιμώρησαν με πρόστιμα και φυλακίσεις. Φυσικά διέλυσαν την οργάνωση και έκλεισαν την εφημερίδα. Τη διαδέχθηκε άλλη χειρόγραφη εφημερίδα, η *Ρομφαία της Νεολαίας*. Υπάρχει η αμάρτυρη πληροφορία ότι διευθυντής της ήταν ο Ιωάννης Ν. Σταματέλος (1822-1881), που ήταν ενταγμένος στο ριζοσπαστικό κίνημα, τουλάχιστον στην ενωτική εκδοχή του.⁹

Σε αυτό το νεανικό ενωτικό ξέσπασμα με λαϊκή συμμετοχή, στο λευκαδίτικο 1848-1849, εμπλέκεται ένα έλασσον γεγονός της τοπικής εκκλησιαστικής ιστορίας: Ο μητροπολίτης Λευκάδος Ευγένιος Φέτσης (1833-1851) πρότεινε τον Ιούνιο του 1849 για τη θέση του πρωτοσύγκελλου της Μητρόπολης τους ιερομόναχους Νεκτάριο Παπανελόπουλο και Γρηγόριο Αραβανή. Η Γερουσία επέλεξε τον Παπανελόπουλο και ο λαός, και κυρίως η νεολαία, που βρισκόταν στην κορύφωση της

7. Ροντογιάννης, *ό.π.*, σ. 366-367.

8. Έλλη Σκοπετέα, «1848: Ευρωπαϊκή επανάσταση και ελληνικές ιστοριογραφικές αδράνειες (με αφορμή δυο μελέτες)», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 287-310.

9. Πανταζής Κοντομίχης, *Ο Τύπος της Λευκάδας (1800-1987)*, Αθήνα 2003, σ. 20-48, 275-277. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ιωάννης Ν. Σταματέλος (1822-1881). Ο λόγιος και ο δάσκαλος – Τα δημοσιεύματα – Τα κατάλοιπα – Τα χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του», *Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Πρακτικά ΙΑ' Συμποσίου, Λευκάδα 17-19 Αυγούστου 2006*, Αθήνα 2007, σ. 63-142: 74-76.

πολιτικής δράσης της, πανηγύρισε. Υπήρχαν και εκείνοι που δεν συμφωνούσαν, γιατί την απόφαση την έπαιρνε ένα διοικητικό όργανο κοιντά στις θελήσεις του Αρμοστή, το οποίο υποπτεύονταν ότι υπάκουσε στις αξιώσεις του. Υποπτεύονταν επίσης ότι στην απόφαση βάρυνε η στερεοτυπικά εκφραζόμενη στην Επτάνησο αντίθεση χώρας-χωριών. Οι υποψίες αυτές οδήγησαν σε διχαστικές καταστάσεις το πλήρωμα της Εκκλησίας και τον λαό γενικά. Ευρύτερη σημασία ίσως έχει το ότι η κοινωνική και πολιτική ανάταση της εποχής αναδείκνυε ένα γεγονός εκλογής ενός εκκλησιαστικού αξιωματούχου ως σημαντικό κοινωνικό και πολιτικό γεγονός και επομένως θεωρούσε και την Εκκλησία και τις θέσεις της ως μέρος του πολιτικού αγώνα, ανάμεσα στην επτανησιακή κοινωνία και την αγγλική Προστασία και τους Επτανήσιους συνεργάτες της, θέση που θα αναβαθμιστεί και θα ενταθεί τα επόμενα 15 χρόνια ως την Ένωση. Ο αγώνας από πολιτικός που ξεκίνησε, θα κορυφωθεί ως εθνικός αγώνας.¹⁰

Το ένδυμα εισόδου στον εθνικό νυμφώνα προϋπέθετε ξεκαθάρισμα ιδεολογικών θέσεων και επιλογών για να δημιουργηθεί το κοινό όραμα και το αφήγημα της εθνικής συνύπαρξης ως απάντηση στον αδιέξοδο μαρασμό της Προστασίας. Η ένταξη των Ιονίων στο νεοελληνικό κοσμοείδωλο του εθνικού κράτους είναι βέβαιο ότι θα εξαφάνιζε, συν τω χρόνω, την κληρονομιά των ξένων κυριαρχιών, το ιταλικό πολιτισμικό κοσμοείδωλο, στο οποίο ήταν ενταγμένη για αιώνες η Επτάνησος. Η ιταλική γλώσσα θα χάνει συνέχεια μύστες και γνώστες και η δημοτική κοινή ελληνική, η ρωμαίικη, θα υποχωρήσει έναντι της αθηναϊκής καθαρεύουσας, που ήταν η επιλογή του εθνικού κέντρου. Η εθνική συνείδηση και η θεωρία της συνέχειας του ελληνισμού του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου και του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου έπρεπε να βρουν να αντίστοιχα επιχειρήματα στήριξης στο ιόνιο παρελθόν αλλά και το παρόν, και να απαριθμηθούν οι εθνικοί αγώνες των Επτανησίων απέναντι στους Δυτικούς κυρίαρχους, ως παράλληλοι των αγώνων των Ελλαδιτών εναντίον των Τούρκων. Τα ερωτήματα των εκπροσώπων του εθνικού κράτους προς τους Επτανήσιους ήταν επίμονα και, όταν διαπιστώνονταν ελλείψεις και μικρές επιδόσεις, έφταναν μέχρι τις βίαιες και άδικες κατηγορίες περί αφελληνισμού των Επτανησίων, ιδίως των Κερκυραίων. Οι

10. Ροντογιάννης, *ό.π.*, σ. 370. Την παρουσίαση του θέματος από τη χειρόγραφη εφημερίδα *Νεολαία*, φ. 2, 23.6.1849, αναδημοσιεύει ο πρωτοπρεσβύτερος Γεράσιμος Ζαμπέλης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Λευκάδος*, τ. Β', Λευκάδα 2003, σ. 165-170. Ιωάννης (διάκονος Ιωαννίκιος) Γ. Ζαμπέλης, *ό.π.*, σ. 39.

αμφισβητήσεις και οι απαντήσεις θα συνεχιστούν και μετά την Ένωση.¹¹

Η Ιόνιος Εκκλησία μοιάζει να έχει ισορροπημένο ισοζύγιο ετοιμοσύνης και ελλείψεων, λυμένων και άλυτων προβλημάτων, ενόψει της Ένωσης, που θα ήταν ενσωμάτωση και αφομοίωση, όπως το πίστευαν οι περισσότεροι, και εκείνοι που το ήθελαν και εκείνοι που το φοβούνταν. Για τις μεταβατικές διατάξεις και τις κατ' οικονομίαν και κατ' αναλογίαν λύσεις και τον ικανό χρόνο προσαρμογής που θα απαιτούνταν, όλοι ήταν σύμφωνοι και η πραγματικότητα που δημιουργήθηκε μετά την Ένωση, δεν φαίνεται να τους διέφευσε, με ακραίο παράδειγμα τα θέματα Δικαίου που θα περίμεναν οκτώ δεκαετίες την εφαρμογή του Αστικού Κώδικα (1946).

Οι προβληματισμοί για την Ιόνιο Εκκλησία, που έπαιρνε θέση στο όραμα και το σχέδιο που θα οδηγούσε στην Ένωση, ήταν σε δύο μέτωπα. Στο εσωτερικό υπήρχαν προβλήματα με τις θέσεις που υποστήριζαν αξιωματούχοι της Εκκλησίας, και ιδιαίτερα για τις φιλικές τους σχέσεις με τους Άγγλους, που προσδιόριζαν και τη στάση τους σε κρίσιμες στιγμές. Ας θυμηθούμε τον μητροπολίτη Κεφαλληνίας και τον αφορισμό των εξεγερμένων του 1848. Διατυπώνονταν επίσης από το εσωτερικό της Εκκλησίας φόβοι για τις αβεβαιότητες και τις συνέπειες που θα έφερε η Ένωση στην εκκλησιαστική πραγματικότητα. Εδώ το εσωτερικό μέτωπο συναντιόταν με το εξωτερικό, δηλαδή με το ποια θα ήταν η σχέση της Ιονίου Εκκλησίας μετά την Ένωση, με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, στο οποίο ανήκε, και την αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος. Οι επίσκοποι Ιθάκης και Κυθήρων δεν είχαν αντίρρηση για την αφομοίωση της Ιονίου Εκκλησίας στην Εκκλησία της Ελλάδος, αλλά ήθελαν να εξασφαλιστεί η διάσωση των Επισκοπών τους. Ο μητροπολίτης Κερκύρας επεδίωκε την προσάρτηση της Ιονίου Εκκλησίας στην Εκκλησία της Ελλάδος και τον ακολουθούσε ο επίσκοπος Παξών. Οι μητροπολίτες Λευκάδος και Ζακύνθου ήθελαν έναν ειρηνικό, συλλογικό, εγκάκονο διακανονισμό, ώστε το Οικουμενικό Πατριαρχείο να δώσει τη συγκατάθεσή του στη λύση. Αρνητικός ήταν ο μητροπολίτης Κεφαλληνίας και λόγω του επηρεασμού που του ασκούσαν οι φιλοπατριαρχικοί αδελφοί Τυπάλδοι-Ιακωβάτοι. Εδώ η πολιτική εξουσία, με τη διπλωματική υπηρεσία της Ρωσίας και της Ελλάδος να παρεμβαίνουν στο Πατριαρχείο, έδωσε λύση τυπικά κανονική, με την επέκταση της αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος αφομοιωτικά για την Ιόνιο Εκκλησία.¹²

Η περιπόθητη Ένωση και η συνετή λύση για την Ιόνιο Εκκλησία δεν

11. Σκλαβενίτης, «Η εθνική ιδεολογία και η επτανησιακή ελληνοφωνία», ό.π.

12. Ιωάννης (διάκονος Ιωαννίκιος) Γ. Ζαμπέλης, ό.π., σ. 37-44.

κατακτήθηκαν εύκολα και χρειάστηκε 15 χρόνια η επτανησιακή κοινωνία και οι ηγεσίες της να περάσουν από αλλεπάλληλα στάδια έντονων αναθεωρήσεων και προσαρμογών των παλαιότερων θέσεων τους, για να στοιχηθούν στον κοινό αγώνα που ανέτρεψε τις βεβαιότητες για τη θεωρούμενη ως ανίκητη αγγλική Προστασία και τους ιόνιους συνεργούς της, σε συνδυασμό με τις αλλαγές στις διεθνείς πραγματικότητες που τις στήριζαν ως τότε. Το αίτημα της Ένωσης ανεπίχθησε σε κίνημα εθνικής αποκατάστασης με πλήρη ιδεολογική στήριξη και γενικευμένη συμμετοχή, όπως συμβαίνει στις εθνικές προσπάθειες. Ο λόγος του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη το 1862 περιείχε τη γενική κωδικοποίηση αιτημάτων και ελπίδων: «Έχομεν ανάγκην εθνότητος, έχομεν ανάγκην μέλλοντος [...]. Θέλομεν να εργασθώμεν και ημεείς προς ανέγερσιν του νέου κοινωνικού οικοδομήματος».¹³

Ας παρακολουθήσουμε τους τρόπους που εργάστηκε η Ιόνιος Εκκλησία, μέσα από το παράδειγμα της Εκκλησίας της Λευκάδος γι' αυτούς τους σκοπούς. Η εκλογή του ιερομόναχου Γρηγορίου Αραβανή (1892-1886), ως μητροπολίτη Λευκάδος, από τους 91 ιερείς της Μητρόπολης, μεταξύ 8 υποψηφίων, το 1851, στην αρχή του ενωτικού αγώνα, ήταν η μεγάλη είδηση και για εκείνους που τον γνώριζαν και πίστευαν στα προσόντα και τα χαρίσματά του αλλά και για εμάς που ιστορούμε τα έργα που συντελέστηκαν κατά τα 44 χρόνια της ποιμαντορίας του. Μαθήτευσε κοντά στον Αθανάσιο Ψαλίδα, πρώτο διευθυντή στο Δευτερεύον Σχολείο Λευκάδος (1829), με την πρώτη σειρά μαθητών που το παρακολούθησαν από την έναρξή του. Η όλη κατάρτισή του, που ολοκληρώθηκε σε προχωρημένη ηλικία, προϋπέθετε αυτοδίδακτισμό με ισχυρή θέληση και προσπάθεια. Υπηρέτησε και μαθήτευσε ως διάκονος κοντά στους μητροπολίτες Λευκάδος Παρθένιο Α' Κονιδάρη (1815-1817) και Ζαχαρία Μοντεσάντο (1819-1830). Ιερομόναχος το 1832 και εφημέριος στην Παναγία των Ξένων. Γνώστης των ιερών κανόνων και

13. «Έχομεν ανάγκην εθνότητος, έχομεν ανάγκην μέλλοντος, και ουχί ελεημοσύνης. Θέλομεν ν' αφήσωμεν εις τα τέκνα μας κληροδότημα αντάξιον της καταγωγής και των δικαιωμάτων μας. Θέλομεν να εργασθώμεν και ημεείς προς ανέγερσιν του νέου κοινωνικού οικοδομήματος» (Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, «Αγόρευσις κατά την Συνεδρίασιν της 13/25 Μαρτίου 1862 της Α' Συνόδου της ΙΒ' Ιονίου Βουλής κατά την συζήτησιν επί της απαντήσεως εις το εναρκτήριο της Συνόδου διάγγελμα του Αρμοστού, συζήτησιν καθ' ην προέκυψεν η μεταβολή των περί Ενώσεως ιδεών του προέδρου της Βουλής Η. Ζερβού», Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Α', Βίος, επιστολές και πολιτικά κείμενα, φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης – Νίκη Λυκούργου, Ίκαρος, Αθήνα 1981, σ. 363.

της παράδοσης της Εκκλησίας αλλά κυρίως τηρητής τους, καθοδηγεί τον κλήρο, παρακολουθώντας, νοθετώντας, ελέγχοντας και τιμωρώντας, ως δικαιοκρίτης. Υπερασπίζεται την εκκλησιαστική ζωή από τις έξωθεν παρεμβάσεις, κυρίως πολιτικές, και στηρίζει τους λειτουργούς της από τους πειρασμούς και τους μηχανισμούς της εκκοσμίκευσης, της αμέλειας των ποιμαντορικών και λειτουργικών τους καθηκόντων και τελικά των ίδιων των ανθρώπων.

Με αυτή την αρματωσιά λαβαίνει μέρος στον ενωτικό αγώνα. Συμμετέχει στο δίκτυο των κομιτάτων, που δημιουργείται στα Ιόνια νησιά, κατά το πρότυπο των ιταλικών και εκείνων του Γαριβάλδη αλλά και των βαλκανικών, παρά την αντίθεση στον θεσμό αυτό που εξέφρασαν οι κοινωνικοί ριζοσπάστες. Στη Λευκάδα ιδρύεται κομιτάτο με επικεφαλής τον μητροπολίτη Γρηγόριο, που ακολούθησε το παράδειγμα και άλλων Ιόνιων μητροπολιτών, και με συνεργό τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, που είχε πάρει μέρος στη μυστική εταιρεία για την ενίσχυση του ηπειρωτικού κινήματος το 1854.¹⁴

Καθώς παρακολουθεί από κοντά την κλιμάκωση του ενωτικού αγώνα και τους ελιγμούς της Αγγλίας, ήταν αναμενόμενη η απάντησή του το 1858 στον απεσταλμένο της αγγλικής κυβέρνησης Γλάδστονα, κομιστή προτάσεων για συμφωνημένες μεταρρυθμίσεις και απόσυρση του αιτήματος της Ένωσης: *troppo tardi* – πολύ αργά, ήταν η λακωνική φράση του Γρηγορίου και την έχουμε καταγραμμένη από το 1870 από τον Αντώνιο Λευκόκοιλο-Δούσημανη, όσο ζούσε ο μητροπολίτης. Οι Λευκάδιοι θα την γνωρίσουν αμάρτυρα από τον Παναγιώτη Θ. Κουνιάκη (1928) και τον Κωνσταντίνο Μαχαιρά (1940).¹⁵

14. Πρεσβύτερος Γεράσιμος Ζαμπέλης, *Επίσκοπος Γρηγόριος Αραβανής, Μητροπολίτης Λευκάδας και Αγ. Μαύρας*, Λευκάδα 1993, 8ο μικρό, 111 σ. Ζαμπέλης, *Ιστορία της Εκκλησίας της Λευκάδος*, ό.π., τ. Β', σ. 172-338. Ιωάννης (διάκονος Ιωαννίκιος) Γ. Ζαμπέλης, ό.π., Αλισανδράτος, ό.π., σ. 197-199.

15. Antonio Lefcochilo Dusmani, *La missione di Sua Signoria onorevilissima William Ewart Gladstone nelle Isole Ionie*, Κέρκυρα 1869-1871, σ. 83. Αντώνιος Λευκόκοιλος Δούσημανης, *Η εν της Ιονίους Νήσους αποστολή του εντιμωτάτου Ουίλλιαμ Εύαρτ Γλάδστον* [μετάφρασις: Σπυρίδων Κ. Παπαγεωργίου], Κέρκυρα 1875, σ. 103: «του εντιμωτάτου Βρετανού υποσχομένου εκ μέρους της προστασίας καλώς και ευρυτάτας μεταρρυθμίσεις, “πολύ αργά” ο Αρχιεπίσκοπος ανεφώνη, προσθέτων ότι είχε προ πολλού ήδη παρέλθη ο καιρός καθ' ον αι της αγγλικής κυβερνήσεως δελεαστικά υποσχέσεις ηδύναντο να έχωσιν πέρασιν εις τα πνεύματα των Ιονίων». Παναγιώτης Θ. Κουνιάκης, *Η νήσος Λευκάς από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς: Ήθη – έθιμα – εξέλιξις και δράσις των πολιτικών αυτής ανδρών*, Πειραιάς 1928, σ. 54. Κωνσταντίνος Μαχαιράς, *Λευκάς*

Οι αναβαθμοί προς την Ένωση εξαντλούνται. Ο Γρηγόριος όμως παρακολουθεί άγρυπνος όλες τις διαδικασίες, υποψιάζεται τις βρετανικές πλεξάνες αλλά και τις αδυναμίες του λαού, που τον οδηγούν να μην κάνει πάντα τις σωστές επιλογές. Γνωρίζει και τη δύναμη της Εκκλησίας, καθώς έπεισε τον λαό να τη θεωρεί ανάχωμα στην ξενοκρατία και τους συνεργούς της, που αποτελούσαν το κύριο μέρος του συστήματος που έλεγχε την οικονομική και πολιτική ζωή. Την ώρα, λοιπόν, των εκλογών, που προκηρύσσονται τον Αύγουστο του 1863 για τις 21 και 22 Σεπτεμβρίου, προκειμένου να εκλεγούν οι βουλευτές της 13ης Βουλής, οι οποίοι θα αποφάσιζαν τελικά για την Ένωση της Επτανήσου,¹⁶ ο μητροπολίτης φοβάται το εκλογικό ολίσθημα της έσχατης ώρας και αποφασίζει να διαφωτίζει, να προειδοποιήσει και να θέσει προ των ευθυνών του τον λαό της μητρόπολής του:¹⁷

Ο ιερώτερος πόθος της καρδιάς μας, η Ένωσίς μας μετά της γλυκυτάτης μητρός Ελλάδος, εκπληρούται [...].

Ποτέ η ψήφος σας δεν έλαβε τοιαύτην βαρύτητα. Και ο Θεός ο Υψιστος, μη αποβλέψας εις τα αμαρτήματα ημών, ευδόκησεν, εν τη απεράντω αυτού αγαθότητι, να μας δώση να εννοήσωμεν ότι δεν εγκάτελιπε την φυλήν μας. Άλλοι λαοί πληρώνουν με ποταμούς αιμάτων, το θείον δώρον της ελευθερίας· ημείς οι Επτανήσιοι θα το απολαύσωμεν διά της ψήφου μας.

Επέρασαν αναρίθμητοι χρόνοι, αφ' ότου ημείς στερούμεθα πολιτικής υπάρξεως. Ξένοι ζυγοί εκύρτωσαν τον αυχένα μας. Ήλθεν η ώρα να υψώσωμεν το μέτωπον και να μην αισχνώμεθα φέροντες το ελληνικόν όνομα. Ας δείξωμεν ότι η ξενοκρατία δεν διέφθειρε την καρδίαν μας και ότι εν μέσω απείρων βασάνων διεσώσαμεν τον Εθνισμόν μας.

Ως πνευματικός υμών Πατήρ, καθήκον ιερόν μοί επιβάλλεται να υψώσω την φωνήν μου και να σας παρακαλέσω να σκεφθήτε ωρίμως κατά την κρίσιμον ταύτην περίστασιν ως προς την εκλογήν των αντιπροσώπων σας. Σεις γινώσκετε και δεν έχετε ανάγκην άλλος να σας φωτίση, πού υπάρχει η ικανότης, η αυταπάρνησις, η τόλμη, το ακράδαντον της θελήσεως, το αδιάφθορον του χαρακτήρος, η αγνότης του αισθήματος. Εκεί λοιπόν προστρέξατε χωρίς δισταγμόν, χωρίς φόβον. Δεν πρόκειται σήμεραν ούτε περί Γερουσιαστών, ούτε περί Επάρχων. Το

και Λευκάδιοι επί Αγγλικής Προστασίας (1810-1864), Εταιρεία προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών, Κέρκυρα 1940, σ. 152.

16. Ροντογιάννης, ό.π., σ. 437-446.

17. Μαχαίρας, Λευκάς και Λευκάδιοι επί Αγγλικής Προστασίας, ό.π., σ. 171-172.

σαθρόν οικοδόμημα της Προστασίας έπεσεν ανεπιστρεπτεί. Πρόκειται ν' ανοικοδομήσωμεν την Μεγάλην Ελληνικήν εθνότητα και το γιγαντιαίον τούτο έργον πρέπει να θεμελιώσωμεν επί ακλονήτων βάσεων. [...]

Η ώρα της εκλογής πλησιάζει. Καθείς εξ υμών ας έλθη εις εαυτόν και ας στοχασθή πόσων η τύχη κρέμαται εκ της ψήφου του. Όλα τα βλέμματα των ελευθέρων αδελφών μας είναι προσηλωμένα επάνω μας και παραμονεύουν με πάλλουσαν καρδίαν να ιδωσι και να μάθωσι το εξαγόμενον της ψηφοφορίας ταύτης. Μη καταδεχθήτε να δείξητε την παραμικράν αμφιταλάντευσιν και φθάνοντες εις τον τόπον εκλογής, εισέλθετε και ψηφίσατε. Πάσα βραδύτης σας δύναται να παρεξηγηθή προς βλάβην της τιμής μας και της πατρίδος μας. [...]

Η Ένωση έγινε πραγματικότητα, με λαμπρές τελετές, στις 21 Μαΐου 1864, παρουσία των αρχών, του κλήρου και του λαού. Με συνοπτικές διαδικασίες, όπως σημειώσαμε, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως δέχθηκε τον Ιούλιο του 1866 την αίτηση της Εκκλησίας της Ελλάδος, που ζητούσε, κατά την πατριαρχική διατύπωση «την κανονικήν εκκλησιαστικήν επίτευσιν επί τω μεταβιβασθήναι τη αυτής δικαιοδοσία άπερ επί των επαρχιών εκείνων ο καθ' ημάς αγιώτατος Οικουμενικός θρόνος κέκτηται προνόμια, συνιστώσα το πρόβλημα και διά της συγκαταθέσεως απάσης της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Επτανήσου, θεωρούσης, ως φησιν αναγκαίον και ζητούσης ένωσιν αυτής μετά της Εκκλησίας της Ελλάδος, ως εγγράφως αυτή ανεφέρθη προς αυτήν υπό του Υπουργείου». Η Πατριαρχική πράξη δέχτηκε ότι ο μητροπολίτης Κερκύρας, ως Έξαρχος της Ιονίου Εκκλησίας, διορισμένος εντός σειράς το 1865 από την ελληνική κυβέρνηση, ως διάδοχος της Ιονίου Γερουσίας, μπορούσε να δώσει έγκυρη «συγκατάθεσιν απάσης της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Επτανήσου» και επομένως να μεταβιβάσει το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στην Εκκλησία της Ελλάδος τη δικαιοδοσία του στην Ιόνιο Εκκλησία κατ' αναλογίαν προς το ελλαδικό αυτοκέφαλο.¹⁸

Η φωνή του μητροπολίτη Λευκάδος παρέμεινε, σε όλη αυτή την περίοδο των συνοπτικών διαδικασιών, αναλλοίωτη: να συγκληθεί η Ιεραρχία της Ιονίου Εκκλησίας και να επεξεργαστεί τις λύσεις, μέχρι τις

18. Ιωάννης (διάκονος Ιωαννίκιος) Γ. Ζαμπέλης, *ό.π.*, σ. 41-44. Σύνομη και περιεχτική εικόνα του θέματος περιέχεται στην επιστολή του πρέσβη της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη και πρώην και μετέπειτα υπουργού Εξωτερικών Πέτρου Δεληγιάννη, Νεοχώριον 25.5.1866, προς τον υπουργό Εξωτερικών Σπυρίδωνα Ε. Βαλαωρίτη, βουλευτή Λευκάδας: Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Η εκκλησιαστική αφομοίωση της Επτανήσου ως εξέλιξη του ελλαδικού αυτοκέφαλου*, Τρίκαλα - Αθήνα 2004, σ. 98-103.

λεπτομέρειές τους, οι οποίες θα μπορούσαν να είναι κοντά στη λύση που δόθηκε: «Αν λοιπόν διά το εγκάνονον απαιτήται των Επισκόπων η συναίνεσις, αὐτὴ ἵνα ἡ κανονικὴ, δέον ἵνα ἡ το απαύγασμα Συνοδικῆς διαγνώσεως».¹⁹

Ἡ πρότασις ὁμῶς τοῦ Γρηγορίου παραήταν καθαρὴ γιὰ νὰ περάσει, καθὼς ἐμοιαζε ἐπικίνδυνον νὰ ἐξαρτηθεῖ ἡ ἐπείγουσα λύσις που χρειαζόταν ἀπὸ τὴν τυχόν πολυγωνμία των Ἰόνιων μητροπολιτῶν καὶ ἀπὸ τὴ δράση των πολλῶν παρεμβαινόντων. Ὁ κυβερνητικὸς παράτυπος διορισμὸς ὡς Εὐξάρχου τῆς Ἰονίου Ἐκκλησίας τοῦ μητροπολίτη Κέρκυρας ἦταν ἡ λύσις, πολὺ ἢ λιγότερο ἀκομψή, ἀλλὰ πάντως ἀποτελεσματικὴ. Τὶς λεπτομέρειες θὰ τὶς ρύθμιζαν οἱ μελλοντικοὶ νόμοι καὶ κυρίως οἱ ἐγκύκλιοι καὶ οἱ κατ' οἰκονομίαν λύσεις...

Ὁ μητροπολίτης Γρηγόριος θὰ συνεχίσει γιὰ ἄλλα 20 χρόνια καταβάλλοντας «πάσαν σπουδὴν συν πάσῃ δυνάμει ἵνα ἐκπληροῖ τὴ θεία χάριτι πάντα τὰ Ἀρχιερατικὰ καθήκοντα τῆς πνευματικῆς ποιμαντορίας τοῦ, κατὰ τὴν κληρωθείσαν Ἀρχιεπισκοπὴν, προστάτου λαοῦ»,²⁰ ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ σωματικὴ ἀνημπορία θὰ ἦταν μόνιμα παρούσα, ὅπως γράφει στὸν ἐφημέριο Μαραντοχωρίου Γεώργιο Καββαδία στὶς 12 Σεπτεμβρίου τοῦ 1882:²¹

Ἐπειδὴ δυσκολευόμεθα ἐνεκα γηρατειῶν νὰ περιέλθωμεν τὰ χωρία τῆς ημετέρας Ἐπισκοπῆς καὶ παρατηρήσωμεν τοὺς Ἱερούς Ναοὺς, διὰ τοῦτο σε καθιστώμεν ἀντιπρόσωπόν μας πρὸς τοῦτο, καὶ σε διατάττομεν νὰ περιέλθῃς τὰ χωρία των Δήμων Ἀπολλωνίων καὶ Ευγήρου, καὶ παρατηρήσῃς ἀκριβῶς τὴν ἐν γένει κατάστασιν των Ἱερῶν Ναῶν ἰδίως τὰς Ἱεράς Τραπέζας καὶ τὰ Ἱερά Ἄμφια καὶ υποβάλλῃς ἡμῖν ἀκριβῆ ἐκθεσιν περὶ τῆς καταστάσεως ἐκάστου των Ἱερῶν Ναῶν πρὸς γνώσιν ἡμῶν.

Γρηγόριος

19. Μητροπολίτης Λευκάδος Γρηγόριος, Λευκάδα 18 Μαρτίου 1865, πρὸς Ὑπουργὸ Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως: Ζαμπέλης, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Λευκάδος*, ὅ.π., τ. Β', σ. 290.

20. Διαβεβαίωση Μητροπολίτου Λευκάδος Γρηγορίου ἐνώπιον τῆς Διοικητικῆς Ἀρχῆς, Ναὸς Μητροπόλεως, 4 Ἰανουαρίου 1865: Ζαμπέλης, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Λευκάδος*, ὅ.π., τ. Β', σ. 276-277.

21. Διάκονος Ἰωαννίκιος Γ. Ζαμπέλης, «Οἱ ἱεροὶ ναοὶ καὶ ὁ κλῆρος στὴν ὑπαιθρο τῆς Λευκάδας στα τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Σπουδὴ στὴν τοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία με ἀφορμὴ δύο ἀγνωστοὶ ἐπιθεωρήσεις ναῶν (1882, 1892)», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν*, τ. Β' (2009-2011), Ἀθήνα 2013, σ. 220.